

ZES TUBES TANDPASTA

Kleine cultuurgeschiedenis van het verzamelen

[David Van Reybrouck¹]

Meer dan vijftien jaar geleden zat ik in de jongenskamer van mijn middelbare-schoolvriend. Hij was lichtjes geëxciteerd die dag. Hij had namelijk besloten dat hij koste wat kost een verzameling zou beginnen. Wát, wist hij nog niet, maar de verzamelwoede begon, net zoals wel meer bij jongens van die leeftijd, hevig te jeuken. Een paar dagen later was hij eruit: het zouden tubes tandpasta worden. Die uitgeknepen stroken met vastgekoekte schroefkop, dat leek hem wel wat. Hij had nog eventjes aan spuitbussen met scheerschuim gedacht, maar omdat wij ons toen nog niet schoren, had hij daar vanaf gezien.

COLLECTORS ITEMS

Toen de organisatoren van het Erfgoedweekend mij in december 2001 verzochten om een lezing over verzamelingen en verzamelaars te verzorgen, konden ze het niet vermoeden. Maar als oprechtheid inderdaad het keurmerk van elk onderzoek is, dan voel ik me toch gedwongen om iets te bekennen: ik ben geen verzamelaar. Ik heb, op een tweetal voetbalboeken met veel lege plekken na, nooit een verzameling gehad en de kans dat ik er ooit een zal aanleggen is behoorlijk klein. Om helemaal eerlijk te zijn: ik begrijp verzamelaars niet. Destijds begreep ik mijn boezemvriend niet, en vandaag ervaar ik

nog steeds een gelijkaardige verbazing als ik collectioneurs bezig zie. En dan heb ik het niet alleen over de honderden leden van de Verrassingseieren Vereniging Nederland of van de PKN, de Pijpelogische Kring Nederland — nee, ik verzin ze niet — maar over de monomanie en de toewijding die elke verzamelaar kennelijk zo vanzelfsprekend aan de dag legt en daarmee iets opbouwt waar je als buitenstaander op zijn hoogst bewondering voor kan hebben, op zijn slechtst afgunst voor kan voelen, maar op zijn vaakst verbazing bij ervaart. Wat dat betreft, viel het met mijn vriend nog mee: na zes exemplaren Colgate, Sensodyne en MacLeans werd hij gewoon veldloper en bleven wij vrienden. Maar misschien is juist de buitenstaander wel in een bevoorrechte positie om iets te vertellen over dat onderwerp. Er zijn namelijk twee zaken die onmiddellijk opvallen wanneer we verzamelingen van op een afstand bekijken. Het eerste is de enorme verscheidenheid. Of men nu bierviltjes of bidprentjes spaart, albums van Jommeke of tekeningen van Rembrandt, jukeboxen of vuistbijlen, telkens spreken we van 'verzamelingen'. Het woord 'verzameling' lijkt zélf een rommelige verzamelnaam, een vlag die geweldig veel ladingen moet dekken. Eskimo's hebben zogezegd twintig woorden om sneeuw aan te duiden, maar wij hebben er slechts een om over schilderingen, schelpen en sleutelhangers te praten. Het tweede wat opvalt, is nog veel merk-

waardiger: dat we ondanks die veel te vage term, toch iets heel precies bedoelen. De verzamelobjecten mogen onderling dan al sterk verschillen, de handeling—het verzamelen als dusdanig—is volgens ons intuïtief taalgevoel niettemin zeer nauwkeurig bepaald. In de volslanke *Van Dale* is het de derde definitie van het werkwoord 'verzamelen' die ons aanbelangt: 'uit liefhebberij bijeenbrengen,' heet het daar. Dat is kort, maar niet zo krachtig.

Er moet inderdaad iets met liefde bijeengebracht worden, maar een plateau met twee croissants, een kop thee en een potje confituur is nog geen verzameling, dat is een ontbijt op bed. Het moet dus om objecten gaan die op zijn minst enige verwantschap met elkaar vertonen. Toch is een man met tweehonderd koeien geen verzamelaar, we noemen hem eerder een boer. Voor runderen kan men beslist enige liefde gevoelen, maar als ze samengebracht worden, gebeurt dat doorgaans om economische motieven—dat is een externe reden. De echte verzameling daarentegen is geen middel tot iets anders, ze is doel op zich, ze heeft—in de meest positieve betekenis van het woord—iets *vrijblijvends*. Wie gewoon geld bijeenbrengt—geen Karolingische munten of zeldzame euro's uit Monaco—is een spaarder of een vrek, maar in ieder geval geen verzamelaar. En ook al zijn verzamelingen vaak een vorm van beleggen, financiële redenen zijn nooit de enige noch de belangrijkste drijfveer.

© Bart Lasuy, Erfgoedweekend 2002

Verzamelen impliceert ook dat er aan een zekere omvang wordt gewerkt, hoewel een collectie van tien tekeningen evenzeer een verzameling kan zijn als een van tienduizend, vooral als het om tekeningen van die oorloze Hollander uit de Provence gaat. Inherent aan het verzamelen is ook het bewaren. Wat samengebracht wordt, blijft minstens een tijd samen. Stukken kunnen verkocht, geruild of afgestoten worden, maar de kern van de verzameling blijft overeind. Van een verzameling die verdeeld wordt, b.v. na een overlijden, zeggen we letterlijk dat ze verloren is gegaan—ook al zijn alle stukken nog intact. De verzameling is dus meer dan de som van de delen, de stukken in een verzameling halen hun betekenis niet alleen uit zichzelf, maar uit de confrontatie met anderen. De acht-tiende single van de Rolling Stones is misschien niet de beste, maar als net die ene ontbreekt in de collectie wordt ze toch waardevol.

Er zijn nog een paar opties, bij dat complexe woord 'verzamelen'. *Ordenen* bijvoorbeeld. Dat mag, maar het hoeft niet. Het wordt sterk aanbevolen, de nabestaanden appreciëren het ten zeerste, maar het is geen wezenskenmerk: een puinhoop aan potscherven kan een fantastische collectie keramiek betekenen. *Ontsluiten* is evenmin noodzakelijk, ook al is het niet onaangenaam. Het levert, in een stad als Brussel, kleurrijke instellingen op zoals het Witloofmuseum in

Elsene en in Vorst het onvolprezen, maar weinig bekende Klein Brussels Museum van de Broedkooi en de Voerbak.

Welnu, dat wat wij in het dagelijkse taalgebruik zonder omkijken als 'verzamelen' aanduiden—die merkwaardige activiteit om een zekere hoeveelheid gelijksoortige objecten omwille van intrinsieke redenen samen te brengen, te bewaren en eventueel te ordenen en te ontsluiten—is een buitengewoon gesitueerd historisch en cultureel fenomeen.

DUIK IN DE TIJD: DE GRONDVESTEN

Verzamelen is van alle tijden, zegt men, het is inherent aan de mens. Dat valt eerlijk gezegd lelijk tegen. Verzamelen, in de specifieke definitie die wij daaraan geven, is een behoorlijk recent fenomeen dat zich hoofdzakelijk tot de Westerse wereld beperkt.

Nochtans leek het tamelijk beloftevol te beginnen: een half miljoen jaar geleden ontstonden de eerste moderne mensachtigen, slechts 10.000 jaar geleden werd de landbouw ontdekt. Een vlug rekensommetje leert dus al gauw dat wij 98 % procent van ons bestaan op aarde als jager-verzamelaars door het leven gingen. Het is verleidelijk om aan dat woordje 'verzamelaar' een diepere betekenis toe te kennen. Iemand die vandaag de dag viewmasters verzamelt zou dan namelijk de erfgenaam zijn van een paleolithische aanleg, een oer-drift tot verzamelen. Niets is minder waar. Onze voorouders leefden in zeer mobiele groepen, materieel bezit was eerder een last om mee te sleuren dan een luxe. Jagers-verzamelaars zijn géén verzamelaars, omdat verzamelen hier in de eerste betekenis van *Van Dale* wordt gebruikt:

Het is verleidelijk om aan dat woordje 'verzamelaar' een diepere betekenis toe te kennen. Iemand die vandaag de dag viewmasters verzamelt zou dan namelijk de erfgenaam zijn van een paleolithische aanleg, een oer-drift tot verzamelen. Niets is minder waar.

'uit verschillende richtingen bijeenbrengen'. We hebben het hier over wat vroeger in schoolboekjes zo aandoenlijk als 'pluk en visvangst' werd aangeduid. In het Engels spreekt men dan ook niet van *hunters-collectors*, maar van *hunters-gatherers*.

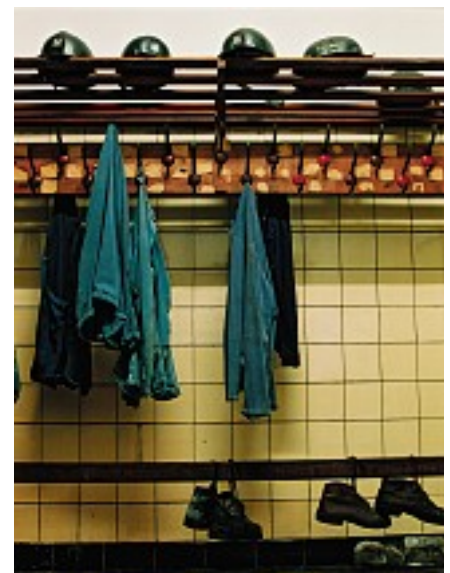
Het verzamelen in de steentijd is niet gericht op behoud, maar op relatief onmiddellijke consumptie.

In zekere zin gold dat zelfs voor zogenaamde kunstvoorwerpen, zoals de bekende Venusbeeldjes of rotstekeningen. Bij een aantal opgravingen in Midden-Europa viel het de archeologen op hoe vaak dat soort rituele voorwerpen verbrand en gebroken werden, het leek er wel om gedaan. Mogelijk is hier sprake van een fenomeen dat etnografen vandaag de dag in een aan-

tal tribale samenlevingen gedocumenteerd hebben: hoe kostbare goederen worden vervaardigd, niet om bewaard te worden, maar om bij een eenmalig ritueel een geweldige indruk te maken en daarna vernietigd te worden. De vernietiging van het kostbare veegt de gebeurtenis niet uit, maar laat het alleen op het niveau van de sociale herinnering bestaan: in verhalen, mythes, rituelen. Vernietiging als middel tot herinnering, je zult er bij de meeste hedendaagse verzamelaars niet mee moeten aankomen.

Na de ontdekking van de landbouw—zo'n 10.000 jaar geleden op verschillende plekken tegelijkertijd in de wereld—wordt de mens sedentair, door het produceren van voedseloverschotten, kan welstand al eens materieel uitgedrukt worden. Daarmee lijkt aan een fundamentele voorwaarde voor het verzamelen voldaan: de notie van fysiek bezit. In de beroemde Zwitserse paaldorpen (in wezen dorpen van boeren die aan de rand van een meer woonden) zijn de alleroudste sloten aangetroffen. Nu lijkt dat een triviaal object, maar het suggereert iets heel fundamenteels, namelijk dat er een concept van 'eigendom' ontstaat, dat niet alles aan de groep toebehoort, maar aan bepaalde individuen of bepaalde groepen in de samenleving.

Landbouw, veeteelt en later ook ijzerbewerking zorgden voor een geweldige verschuiving van egalitaire naar hiërarchische

© Bart Lasuy, *Erfgoedweekend 2002*

samenlevingsvormen in de prehistorie. In de Brons- en IJzertijd, we spreken over de eerste twee millennia voor de geboorte van Christus, ontstaan er machtige aristocratische elites die over heel Europa uitwisselingsnetwerken van prestigegoederen kennen. Van het Griekse schiereiland tot de Deense kust worden luxueus vaatwerk, wapens en toiletartikelen geruild. Van systematische verzamelingen kan je nog niet spreken, wel van eigendom, accumulatie en prestige. In de grote beschavingen van dat moment (Egypte, Babylonië, China en India) zien we eveneens hoe collecties van kostbare voorwerpen uitgesteld worden in graven, tempels en paleizen. Religieuze en politieke motieven spelen daarbij steevast een belangrijke rol. Collecties helpen namelijk om onderdanen en vijanden te imponeren, om goden te behagen, en om zelf goddelijkheid te verwerven.

VERZAMELKOORTS

Maar verzamelen is ook teruggrijpen naar een verloren gegane schoonheid, elke verzameling in de moderne betekenis van het woord is een terugaanknopen met iets wat voorbij is—ongeacht of het nu om Empirestoeltjes gaat of om kuipzetels uit de jaren zeventig. In die zin begint het eerste echte verzamelen ten tijde van het Hellenisme (4e-1e eeuw voor Chr.) toen men terug greep naar de oudere kunstvormen van de

klassieke Griekse kunst. Romeinse aristocraten waren de eerste grote verzamelaars in de geschiedenis—er ontstond een geweldige markt in klassiek-Griekse beeldhouwwerken (en vervalsingen daarvan), niet zozeer vanuit een trots op de eigen cultuur, maar vanuit een verlangen om aan te knopen met iets ouders en vervlogens. De parallel met Amerikaanse industriëlen die in de 19e eeuw massaal West-Europese kunst gingen opkopen, mag getrokken worden.

Middeleeuwse kloosters speelden een belangrijke rol in het veiligstellen van collecties, maar op een paar uitzonderingen na—ik denk aan Karel de Grote—was verzamelen geen prioriteit. Het is pas in de Renaissance dat de verzamelwoede helemaal losbarst. Door de herontdekking van klassieke teksten ontstond er zo'n geweldige zucht naar de Oudheid, dat men prompt al het tastbaars uit die periode wou vergaren. Het is precies op dat moment dat een van de oudste, nog bestaande verzameltradities, de numismatiek, het verzamelen van munten en penningen, ontstaat. De dichter Petrarca b.v. legde in de veertiende eeuw een belangwekkende collectie antieke munten aan. En de puissant rijke bankier Cosimo de Medici begon een kunstcollectie die door zijn nazaten zou worden uitgebreid en driehonderd jaar later, in 1743, door Maria Ludovica, laatste der Medici, aan het Toscaanse volk zou worden geschonken. Met als prettig gevolg tot op de dag van vandaag de fenomenale collectie van de Uffizi in Firenze.

Vanaf dan is de verzamelkoorts nooit meer overgegaan. Boeken, kunstobjecten, natuurhistorische voorwerpen, alles van waarde was weerloos tegen die collectioneersdrift. Verzamelen was aanvankelijk het privilege van prinselijke, religieuze en aristocratische elites; maar vanaf de zeventiende eeuw konden ook welgestelde burgers zich de luxe permitteren om mee te vergaren. Hun collecties werden onderge-

bracht in wat men vanaf de 17e eeuw zogenaamde 'kabinetten' noemde, of 'Kammern' in het Duits. Men had de Kunstkamer, voor kunstvoorwerpen, Rüstkamer voor historische objecten en wapens en de Wunderkammer (of Naturalienkabinet) voor natuurhistorische collecties. En het zijn die kabinetten die conceptueel aan de oorsprong liggen van het moderne museum. Want eenmaal particuliere verzamelingen overgingen tot publieke instanties, werd de collectie al gauw een

expositie. Het Ashmolean Museum in Oxford, was in 1682 het eerste speciaal ontworpen gebouw om een verzameling in onder te brengen. In 1759 ontstond het British Museum en in 1793, na de Revolutie, werd het Louvre, dat terugging op een zeventiende-eeuwse collectie, openbaar. Een permanente verzamelkoorts, ik zei het al, maar de thermometer zou nog twee keer flink stijgen: na 1830 en na 1945.

PIEKMOMENTEN

Bij het begin van de negentiende eeuw staat iets op en gaat iets verloren. Het is de burgerij die opstaat, maar het is de industriële revolutie die de wereld in geen tijd ingrijpend verandert. Vanaf toen gaan burgers dood in een andere wereld dan waarin ze geboren werden—landschappelijk, technologisch, sociaal-economisch. We kennen ondertussen de vaste ingrediënten: een gevoel van verlies en een mogelijkheid om terug aan te knopen. De Romeinse aristocraten verlangden naar het Grieks classicisme, de Renaissancebankiers verlangden naar de klassieke Oudheid, maar geen enkele eeuw was zo bezeten van zijn eigen voorgeschiedenis als de 19e: men moet maar naar Brugge kijken om de gothic revival te begrijpen.

Wat de 19e-eeuwse verzamelwoede onderscheidt van de voorafgaande is de participatie van veel bredere lagen van de bevolking. Na de Franse Revolutie is de

Bij het begin van de eenentwintigste eeuw is die verzameltraditie zo rijk maar ook zo evident geworden dat er zelfs een Erfgoedweekend georganiseerd moet worden om ons eraan te herinneren hoe uniek dat wel niet is.

© Bart Lasuy, Erfgoedweekend 2002

© Bart Lasuy, Erfgoedweekend

burger niet langer *quantité négligeable*. Verzamelen is niet alleen een manier om zich als burger fatsoenlijk bezig te houden, maar vooral een mogelijkheid om zich te profileren in de maatschappij. Of het nu gaat om kevertjes uit de slootkant, kralen uit de kolonie of volksliederen uit het plateland, de collectioneur weet zich ingeschakeld in een groter project van documentatie en beschrijving. Ongeveer alles is verzamelenswaardig—zelfs minieme stukjes papier waarmee men een brief kan versturen. De geschiedenis van de filatelie is typerend voor de 19e-eeuwse gretigheid: in 1840 worden in Engeland de allereerste postzegels uitgegeven, een jaar later staat in de Londense Times de volgende annonce: *'a young lady, being desirous of covering her dressing room with cancelled postage stamps'*. In het begin van de jaren 1860, nauwelijks twintig jaar later, verschijnen de eerste postzegellijsten, de eerste filatelse tijdschriften en zelfs de eerste verzamelaars. Postzegels, mensenschedels en opgezette dieren: de negentiende eeuw is zonder meer de eeuw van het verzamelen, het ordenen, organiseren.

Na de Tweede Wereldoorlog komt er opnieuw een impuls tot maatschappelijke verbreding. Toegenomen welvaart voor steeds bredere groepen in de samenleving en een steeds sneller wijzigende wereld zijn daar verantwoordelijk voor: meer geld, meer tijd, en ongetwijfeld ook meer ervaring van verlies. Kaasvormen zijn aantrekkelijker als we ze niet meer gebruiken, sjalotjes van Elvis betekenen meer als de King al een tijdje dood is. Weinigen verzamelen spullen uit het hedendaagse leven, behalve in mijn geboortedorp Assebroek: daar spaarde ooit iemand broodzakken van elke bakkerij. Het klinkt mallotig, maar als ik u verklap dat het de grote heemkundige Hervé Stalpaert betrof, wordt het

begrijpelijk: Stalpaert bekeek de wereld waarin hij leefde met het oog van de toekomst. Zo'n banale broodzak was voor hem een beloftevolle bron van historische informatie. Hij anticipeerde nostalgie.

Bij het begin van de eenentwintigste eeuw is die verzameltraditie zo rijk maar ook zo evident geworden dat er zelfs een Erfgoedweekend georganiseerd moet worden om ons eraan te herinneren hoe uniek dat wel niet is.

MACHT EN TRIOMF

Met dit veel te bondige overzicht heb ik willen aantonen hoe noties van privé-bezit, prestige, individualiteit, maar ook gevoelens van heimwee, verlies en het besef dat objecten in het heden het verleden kunnen evoceren in het Westen een zeer bijzondere traditie gecreëerd hebben die we nu als 'verzamelen' kunnen aanduiden.

Daarmee heb ik iets gezegd over 'wat' en 'vanaf wanneer' maar nauwelijks iets over het 'waarom'. Als niet-verzamelaar kan ik die vraag moeilijk beantwoorden, ik had het aan mijn tandpastaverzamelaars kameraad kunnen vragen, maar daarvoor was ik te laat. Ik heb gezegd dat verzamelingen, anders dan kuddes, omwille van intrinsieke redenen worden aangelegd. Dat is slechts ten dele waar. Verzamelingen zijn nooit helemaal vrijblijvend. De collecties van het Vaticaan bestaan niet alleen omdat Karl Wojtyla en zijn voorgangers zoveel goede smaak hadden, maar omdat er uit bezit en het tonen ervan ook macht en prestige straalt. De verzameling heeft soms iets autoritairs: de buitenwereld wordt niet alleen opgekocht en binnenhuis gehaald, maar bovendien wordt er een zelfgekozen orde aan opgedrongen waarmee men de buitenwereld imponeert. Categoriseren is altijd een vorm van controleren, exposeren is altijd een vorm van vertoon, ook van macht. Als men de verwoedheid ziet waarmee men natuur, kunst en bodemrijksdommen uit de kolonies verzamelde, ontkomt men niet aan de indruk dat daar een geweldige drang tot controleren mee gepaard ging.

Nu wil ik niet gaan beweren dat elke brave huisvader die een margarinevlootje met

sigarenbandjes heeft, een meedogenloze despoot is. Weinigen hebben bovendien een revolutie gewonnen met een stel gladgestreken broodzakken. Wel is het verzamelen steeds een middel waarmee men zich van anderen kan onderscheiden—andere verzamelaars en de heidenen die helemaal niet verzamelen. In die zin is er geen wezenlijk verschil tussen Cosimo de Medici en de anonieme koper die in april 2002 een belachelijk bedrag neertelde voor een opgedoken uurwerkje uit de Titanic.

Maar wie verzamelaars zelf aan het woord laat, ontmoet doorgaans vredelievende mensen. Hoe verbazend ze ook mogen zijn in hun passie, ze zijn ook ontroerend in hun zorg en behoedzaamheid. Ze weten dat de collectie nooit af is en nooit af zal zijn, dat vroeg of laat de principiële oneindigheid van hun verzamelobject geconfronteerd zal worden met hun eigen eindigheid. Voorwerpen en verhalen herinneren niet alleen aan vroeger tijden, ze herinneren vooral aan onze eigen tijdelijkheid. De woorden van Felix Timmermans vallen meteen te binnen:

'De kern van alle dingen is stil en eindeloos. Alleen de dingen zingen. Ons lied is kort en broos.'

Misschien zijn wij behoeders van een erfgoed en misschien verleent ons dat enige status, maar eigenlijk troosten wij er ons alleen maar mee en geven wij het door aan de volgenden. Want wat zijn wij anders dan herdersjongens die de schapen van de ene naar de andere vallei brengen? Misschien moet ik toch maar eens die twee voetbalboeken afwerken. ■

1 David Van Reybrouck is archeoloog en cultuurhistoricus. Hij promoveerde in 2000 aan de Universiteit Leiden op het proefschrift *From primitives to primates. A history of ethnographic and primatological analogies in the study of prehistory*. Zijn boek *De Plaag. Het stille knagen van schrijvers* werd genomineerd voor de Gouden Uil 2002. Onderhavige tekst is de geschreven versie van de lezing die hij gaf op het colloquium 'Verzamelingen, verzamelaars en de anderen: een antropologische benadering' te Brugge naar aanleiding van het Erfgoedweekend 2002.